

ББК 63.3(4Укр)-8 Чикаленко.я43+83.3(4Укр)я43

УДК 94(=161.2)(092)+821.161.2-94.09+012](082)

4-60

Євген Чикаленко - будитель української нації. (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць / упор. Н. І. Миронець, В. М. Піскун, І. М. Старовойтенко. - Київ, 2014. - 400 с, іл.

Yevhen Chykalenko - a revivalist of the Ukrainian nation (on the 150th anniversary of his birth). Collection of scientific papers / Editors N. I. Myronets, V. M. Piskun, I. M. Starovoytenko. - Kiew, 2014. - 400 p., il

ISBN 978-966-02-7232-3

У книзі відображені основні віхи життя та діяльності Євгена Чикаленка (1861-1929) - відомого українського громадсько-культурного та політичного діяча, мецената, публіциста, автора «Спогадів. 1861-1907» та «Щоденників» за 1907-1929 роки. Увага приділена долі родини, засадничим поглядам та світоглядним переконанням відомого українця, його публіцистичній, мемуарній і епістолярній спадщині, взаєминам з окремими відомими сучасниками. У книзі вперше подається й найповніша на сьогодні бібліографія друкованих праць Є. Чикаленка та праць про нього. Видання становитиме інтерес для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться українською історією XIX-поч. XX ст.

ББК 63.3(4Укр)-8 Чикаленко.я43+83.3(4Укр)я43

УДК 94(=161.2)(092)+821.161.2-94.09+012](082)

Редакційна колегія:

Д. Бурім, к. і. н., І. Гирич, к. і. н., Ю. Горбач, к. і. н., О. Маврін, к. і. н., Н. Миронець, д. і. н., проф., В. Панченко, д. філол. н., проф., В. Піскун, д. і. н., проф., М. Слабошпицький, І. Старовойтенко,

*Друкється згідно з рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
протокол № 3 від 21 червня 2012 р.*

ISBN 978-966-02-7232-3

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014

Валерій Власенко

Суми

**КОСТЬ МАЦІЄВИЧ І ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО:
СПІВПРАЦЯ В ЕМІГРАЦІЇ**

Євген Харлампійович Чикаленко відіграв важливу роль в українському громадсько-політичному й культурному житті першої третини ХХ ст. Благодійник, видавець, публіцист, громадський діяч, він мав широкі зв'язки з багатьма активними учасниками українського національно-визвольного руху початку ХХ ст., Української революції 1917-1921 рр. та міжвоєнної політичної еміграції. Про це свідчать його мемуарна¹ й епістолярна спадщина², які нині входять до наукового обігу, та останні наукові праці про нього³. Проте емігрантський період життя Євгена Харлампійовича залишається і нині ще недостатньо дослідженим. Це, зокрема, стосується кола його найближчого оточення в еміграції. Декілька років Є. Чикаленко мав дружні стосунки і співпрацював у різних видавничих проектах зі своїм колегою за фахом Костем Адріановичем Мацієвичем⁴. Взаємовідносини цих двох громадських діячів, емігрантів ще не висвітлювалися у науковій літературі. Саме тому актуальним, на наш погляд, є питання про співпрацю Є. Чикаленка та К. Мацієвича⁵ на громадській ниві й у фахових емігрантських організаціях та видавничій діяльності.

Кость Адріанович Мацієвич народився 1873 р. у с. Деремезна, Васильківського пов. Київської губ., нині Обухівського р-ну Київської обл. у родині священика. Навчався у Білоцерківському реальному училищі, 4-й Київській гімназії, Ново-Олександрійському інституті сільського господарства та лісівництва у Пулавах (нині Польща)⁶. Був членом учнівських й інститутських українських громад. На межі ХІХ-ХХ ст. - вчений секретар Полтавського товариства сільського господарства й одночасно агроном Пол-

тавського повітового земства. У 1901-1905 рр. Кость Адріанович був Саратовським губернським агрономом, видав свої перші три книжки з агрономії. У 1905 р. організував у приміщенні земської управи нелегальні зібрання селян. Був членом місцевої Української громади. У грудні 1905 р. його заарештували, у травні наступного року звільнили. Невдовзі він повернувся в Україну, на Київщину.

У 1907-1915 рр. (з перервами) Кость Адріанович - редактор двомовного журналу «Хлібороб», «Южно-Русской сельскохозяйственной газеты» і додатку до неї «Вопросы местной кооперации» (Харків). За організацію осередків селянського самоврядування у 1905 р. з осені 1909 р. до весни 1912 р. перебував у Васильківській в'язниці. Тоді ж під псевдонімом К. Ашин видав три книжки з агрономії та низку статей у фахових виданнях і пресі. Після звільнення з в'язниці був агрономом Харківського товариства сільськогосподарства, заступником голови Комітету сприяння сільській кооперації при цьому товаристві, редактором наукового «Агрономического журнала», членом місцевої Української громади, брав участь у всеросійських кооперативних і сільськогосподарських з'їздах.

1915 р. К. Мацієвич переїхав до Петрограда. Був професором Кам'яноостровських (пізніше - сільськогосподарського інституту) та Вищих Стебутівських жіночих курсів, лектором курсів Московського університету ім. О. Шанявського в Петрограді, завідувачем економічного відділу Всеросійського земського союзу. Брав участь у роботі Вільного економічного товариства та Ліги аграрних реформ при ньому. У столиці підтримував тісні стосунки з членами місцевої Української громади П. Стебницьким, О. Лотоцьким і М. Славінським, які разом з ним належали до петроградського осередку Товариства українських поступовців (ТУП)⁷. Відомо, що Є. Чикаленко мав безпосередній стосунок як до створення організацій, що заснували ТУП, так і діяльності самого Товариства (пізніше - Української радикально-демократичної партії - УРДП)⁸.

Навесні 1917 р. Кость Адріанович переїхав до Києва. Від Української радикально-демократичної партії (згодом Української партії соціалістів-федералістів - УПСФ) його обрали до Української Центральної Ради. Він був товаришем (заступником) генерального секретаря земельних справ, автором проекту аграрної реформи на засадах індивідуального трудового господарства зі збереженням земельної власності. У грудні 1917 р. вийшов у відставку. Працював у Київському губернському земстві, редактором «Вісника Громадської Агрономії», професором Комерційного і Політехнічного інститутів у Києві, головою Наглядової ради Центрального союзу сільськогосподарської кооперації (Централ), заступником голови Ради Центрального українського кооперативного комітету, був організатором I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. За часів гетьманату, коли С. Петлюра перебував під арештом, фактично керував Всеукраїнським земським союзом. К. Мацієвич входив до складу Українського національно-союзного (УНС). У липні 1918 р. УПСФ й у жовтні того ж року УНС пропонували гетьману його кандидатуру поряд з Є. Чикаленком на посаду міністра земельних справ⁹ [17, с. 161, 172]. Під час антигетьманського повстання Кость Адріанович очолював делегації УНС та Директорії УНР на переговорах із представниками країн Антанти щодо визнання України незалежною державою та спільної боротьби проти більшовиків (Ясси, Бухарест, Одеса).

З лютого по квітень 1919 р. К. Мацієвич - міністр закордонних справ у уряді С. Остапенка, згодом - голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, а після її ліквідації очолив Український громадсько-допомоговий комітет у цій країні. 1923 р. його обрали професором Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах, проте остаточно переїхав до Чехословаччини лише 1925 р. В академії очолював кафедри сільськогосподарської економіки й громадської агрономії та приватної економіки і статистики, у 1927-1928 рр. був деканом агрономічно-лісового факультету. Після лік-

відації УГА працював в Українському технічно-господарському інституті в Празі. Співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві. Брав активну участь у громадському житті української еміграції. Був головою Української наукової асоціації в Празі, Закордонного бюро УРДП, Спілки українських техніків сільського господарства в ЧСР та ін. Помер К. Мацієвич 2 квітня 1942 р. у Празі.

Співпраця Костя Адріановича з Євгеном Харлампійовичем в еміграції велася в кількох напрямках. По-перше, це була спільна діяльність у фахових організаціях. Наприкінці грудня 1921 р. у Тарнові була заснована Спілка техніки сільського господарства в еміграції. Першими кроками її управи стали поширення інформації про Спілку та налагодження зв'язків із фаховими організаціями й окремими особами. Були надіслані листи до лісівника за фахом, голови Українського громадського комітету (УГК) в Празі М. Шаповала та професора, агронома, голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії К. Мацієвича¹⁰. У квітні 1922 р. з ініціативи УГК та завдяки фінансовій підтримці чеської влади в Подєбрадах була заснована Українська господарська академія (УГА)¹¹. Чимало членів Спілки переїхало до Праги, де й почало працювати у новоствореній вищій школі. У зв'язку з цим постало питання про заснування в цій країні самостійної фахової організації українських спеціалістів із сільського господарства.

14 березня 1923 р. статут Спілки українських техніків сільського господарства (СУТСГ) в ЧСР був зареєстрований. Організація ставила перед собою широкі завдання; поширення серед українського населення технічних знань, видання фахової літератури, влаштування різноманітних курсів, задоволення матеріальних і культурних потреб своїх членів, їх працевлаштування, захист професійних інтересів тощо¹². Очолив управу організації Б. Іваницький. Костя Адріановича прийняли до СУТСГ у квітні 1925 р. Тоді ж його обрали до складу управи Спілки, а на початку 1926 р. він її очолив. Євген Харлампійович вступив до Спілки в 1926 р.¹⁵

Члени Термінологічної комісії Української господарської академії в Подєбрадах. Середина 1920-х рр.

Зліва направо: сидять: Б. Лисянський, М. Левицький, В. О'Коннор-Вілінська, Є. Чикаленко; стоять: Я. Моралевич, О. Вілінський, В. Королів (відсутній М. Єремійв).

У квітні 1927 р. К. Мацієвич став головою, а Є. Чикаленко - членом ревізійної комісії СУТСГ¹⁴.

Спілка підтримувала тих своїх членів, які перебували у скрутному матеріальному становищі. У 1926 р. Спілка наділи матеріальну допомогу своїм членам на суму 3400 чеських корон, організаціям - 400 корон, що загалом становило 17 % витрат СУТСГ¹⁵. У 1924 р. управа домоглася від МЗС ЧСР виділення емігрантам 1500 корон щомісяця на підготовку наукових праць у галузі сільського господарства, зокрема Й. Мельникові - 500 корон, М. Деревянку - 500, О. Козьмі - 200 й Є. Чикаленкові - 300 корон¹⁶. У 1926 р. Кость Адріанович звернувся до МЗС із пропозицією призначити персональну стипендію Євгену Харлампійовичу, який у похилому віці опинився в еміграції та потерпав од нестатків. Він звернув увагу урядовців на заслуги Євгена Харлампійовича на ниві практичного хліборобства і наукових дослідів, що були відзначені в Росії золотою й двома срібними

медалями та золотим нагрудним знаком. Голова управи згадав і про те, що у 1918 р. Є. Чикаленко надав чеському корпусу, що перебував у його маєтку, 10 породистих коней на загальну суму 5000 золотих рублів¹⁷. Проте в умовах погіршення економічної ситуації в країні чеський уряд не виділив грошової допомоги українцеві. У зв'язку із затримкою субвенції МЗС на початку 1927 р. управа виплачувала Євгену Харлампійовичу щомісяця грошову допомогу у сумі 200 корон із власних коштів¹⁸.

По-друге, Кость Адріанович і Євген Харлампійович співпрацювали й у справі видання фахової літератури. Маючи величезний досвід редакційно-видавничої діяльності, К. Мацієвич перебрав на себе справу видання «Сільськогосподарського збірника» - друкованого органу СУТСГ. Він обрахував кошторис і розробив програму збірника. Спочатку передбачалося видати 600 примірників на загальну суму 12000 чеських корон, потім наклад збільшили до 1000 примірників на суму 14000 корон, урешті-решт витрати сягнули 18814 корон. Із цієї суми на друк витрачено 76 % коштів, гонорар авторам - 16,7 %, редагування і коректура - 4,2 %, інші видатки - 3,1 %. Збірник, за задумом К. Мацієвича, повинен був мати характер щорічника на зразок німецького «Jahrbuch», англійського «Yearbook» або російського «Сельскохозяйственного ежегодника», з поділом матеріалу на оригінальні статті членів Спілки, реферати наукових праць, огляди сучасного стану сільського господарства України та рецензії і бібліографію наукової літератури. Проте через нестачу коштів вирішили обмежитися статтями. Їх авторами були В. Доманицький, Б. Іваницький, К. Мацієвич («Сільськогосподарські райони України»), В. Садовський, Л. Фролов, В. Чередіїв, Є. Чикаленко, І. Шовгенів та ін. Обов'язки редколегії перебрала на себе управа Спілки, редактора - К. Мацієвич, мовного редактора й коректора - Є. Чикаленко¹⁹. Із загальної суми субвенції у 18000 корон, що виділило МЗС ЧСР Спілці у 1926 р., на видання збірника пішло 13850 корон²⁰.

Навесні 1927 р. завдяки видавництву «Кооперативний фонд імені Василя Доманицького», до управи якого входили К. Мацієвич і Є. Чикаленко, збірник побачив світ.

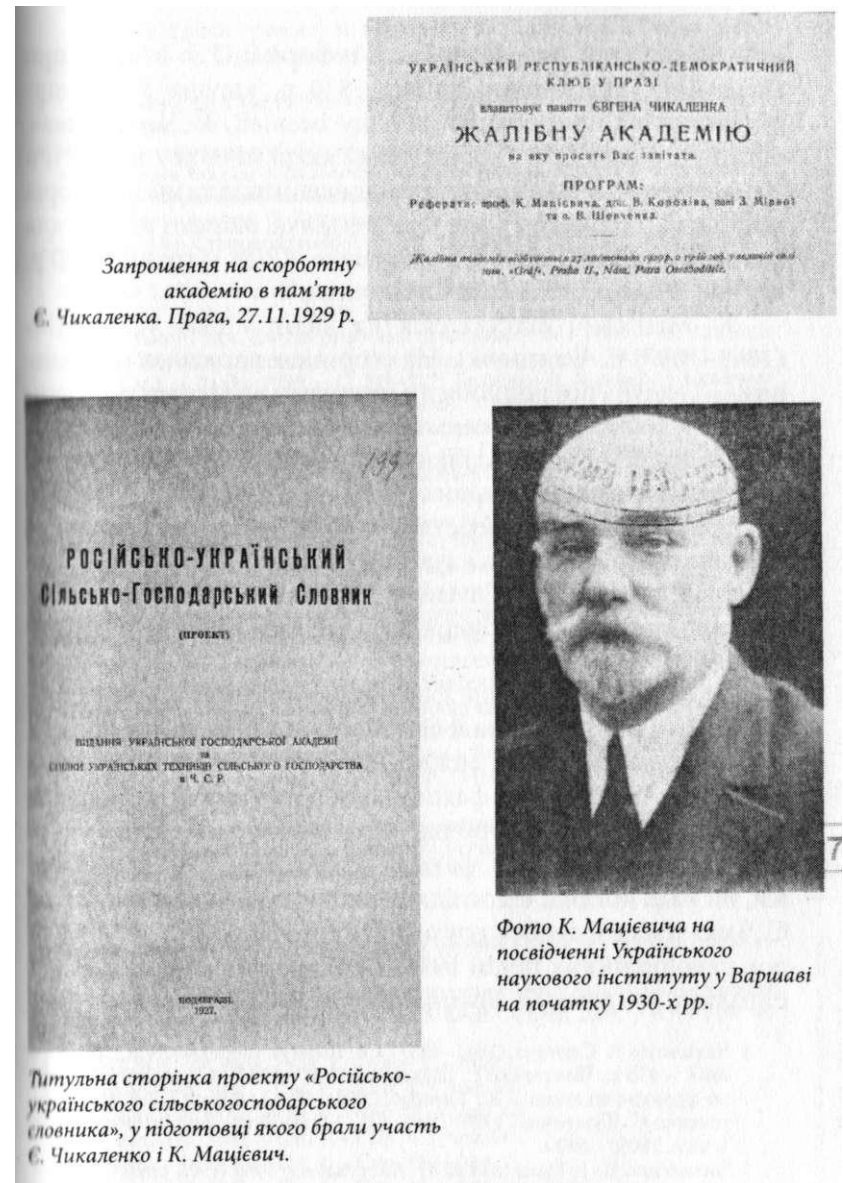
132 примірники було роздано членам Спілки і розіслано різноманітним організаціям, у тому числі - міністерствам закордонних справ і землеробства ЧСР, ВУАН, НТШ у Львові й Парижі, Українській книжковій палаті, Одеській публічній бібліотеці, редакціям українських і чеських часописів, осередкам Товариства «Просвіта» на західноукраїнських землях, українським фаховим і громадським організаціям у Канаді, Польщі, Румунії, Франції, вищим навчальним закладам тощо²¹.

У 1927 р. було реалізовано другий видавничий проект Спілки й Української господарської академії в Подєбрадах, у якому взяли участь обидва громадські діячі. Це - Російсько-український сільськогосподарський словник (літери А - К). Основну роботу було виконано головою термінологічної комісії УГА й одночасно членом Спілки Є. Чикаленком. Витрати на видання словника взяли на себе УГА (350 корон), СУТСГ (450 корон) та Віктор Доманицький (96,60 корон). Наклад у кількості 80 примірників був розподілений порівну між Академією та Спілкою²². Своє враження про роботу термінологічної комісії УГА виклав в одному з видань академії колега Є. Чикаленка асистент М. Єремійв²³.

«Кооперативний фонд імені Василя Доманицького» планував видання цілої низки збірників, присвячених різним проблемам українського села. Загальне редагування цих збірників покладалося на К. Мацієвича. Значною мірою цей план був виконаний. Крім того, фонд опікувався випуском галузевих (секційних) видань. Так, економічна лекція виходила за редакцією професора В. Тимошенка і доцента В. Садовського, кооперативна - професора В. Копаля, сільського господарства - професора В. Чередієва та Є. Чикаленка, технічно-індустріальна - професора С. Тимошенка²⁴.

По-третє, Кость Адріанович був організатором заходів з ушанування пам'яті Є. Чикаленка. К. Мацієвич був одним із засновників Українського республікансько-демократичного клубу (УРДК) у Празі. Очолювали його управу професори Олександр Лотоцький (1925-1928), Кость Мацієвич (1928-1931), Максим Славінський (з 1931). Кость Адріанович до середини 30-х років ХХ ст. був заступником голови УРДК. Між іншим, син Євгена Харлампійовича Левко Чикаленко та його дружина Ганна Чикаленко-Чуйко також належали до цієї організації²⁵.

Головним завданням УРДК була культурно-освітня й політична діяльність як для своїх членів, так і широкого загалу української еміграції. Організація влаштовувала академії, на яких виголошувалися доповіді, подавалися реферати, присвячені національним святкам, відомим подіям чи особам. За час свого головування в клубі К. Мацієвич виступав зі вступним словом на академіях, присвячених 10-літтю ЧСР та 10-літтю відновлення УНР, 11-й і 12-й річницям проголошення самостійності України, 4-м роковинам смерті С. Петлюри, на Шевченківському святі, а також урочистіш зборах із нагоди 80-річного ювілею Президента ЧСР Т. Масарика. На академіях Кость Адріанович також виголосив доповіді «Націоналізм С. Петлюри» (1929), «Галушинський як громадський і політичний діяч» (1931), «С. Петлюра та сучасність» (1933), «IV Універсал у світлі сучасності» (1935). На засіданні управи УРДК, що відбулося 18 жовтня 1929 р. К. Мацієвич запропонував улаштувати жалобну академію пам'яті Євгена Чикаленка. На наступному засіданні управи було визначено дату (21 листопада) та програму заходу. З рефератами мали виступити голова управи, доцент В. Королів-Старий, З. Мірна та В. Шевченко²⁶. Проте жалобна академія відбулася 27 листопада того ж року у празькому готелі «Граф»²⁷. Кость Адріанович виголосив доповідь «Є. Чикаленко як тип українського хлібороба»²⁸. У лютому 1930 р. управа УРДК вирішила звернутися до редакції паризького тижневика «Тризуб» із запитом про причини!

Запрошення на скорботну академію в пам'ять Є. Чикаленка. Прага, 27.11.1929 р.

Титульна сторінка проекту «Російсько-українського сільськогосподарського словника», у підготовці якого брали участь Є. Чикаленко і К. Мацієвич.

Фото К. Мацієвича на посвідченні Українського наукового інституту у Варшаві на початку 1930-х рр.

непублікації на його сторінках інформації З. Мірної про академію²⁹. Наприкінці квітня 1930 р. управа УРДК відгукнулася на пропозицію «Фонду імені Є. Х. Чикаленка», організованого при Українському академічному комітеті в Празі з метою видання спогадів, щоденників та інших творів покійного відомого громадського діяча, зібрати кошти для фонду. Реалізовано це було управою УРДК у травні 1930 р. під час академії в пам'ять С. Петлюри³⁰.

К. Мацієвич відгукнувся на вихід у світ «Спогадів» (1861-1897) Є. Чикаленка. На сторінках паризького тижневика «Тризуб» він поділився з читачами «деякими почуваннями, думками, що виникли... при читанню «Спогадів». Це, на думку Костя Адриановича, книга про зародження українського національного руху на тлі суцільної денационалізації заможних верств нації³¹. К. Мацієвич згадував Є. Чикаленка й у своїх наукових працях. Так, він наводив приклад заснування Євгеном Харлампійовичем одного з перших кредитних кооперативів на Херсонщині (с. Перешори)³².

Отже, наведені вище факти свідчать про щільну співпрацю Костя Мацієвича й Євгена Чикаленка в різних галузях суспільного життя міжвоєнної української політичної еміграції. Агрономи за фахом, вони й на чужині працювали на науковій ниві, розробляючи сільськогосподарську термінологію та видаючи фахову літературу. Перспективними, на наш погляд, є дослідження листування та співпраці Є. Чикаленка зі своїми друзями та соратниками, які внаслідок революційних подій 1917-1920 рр. також опинилися в еміграції, зокрема, О. Лотоцьким та М. Славінським.

- 1 Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / В. Шевчук (передм.). - К.: Темпора, 2003. - 415 с; Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2 т.: Документально-художнє видання. - К.: Темпора, 2004. - Т. 1. - 428 с; Т. 2. - 464 с; Чикаленко Є. Щоденник, 1919-1920. - К. - Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. - 640 с.
- 2 Чикаленко П. і Стебницький П. Листування. 1901-1922 роки / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ, ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. - К.: Темпора, 2008. - 628 с; Чикаленко Є., Єфремов С., Листування. 1903-1928 роки / упоряд. та вступ, ст. І. Старовойтенко. J К.: Темпора, 2010. - 384 с; Чикаленко Є., Ніковський А. Листування,

1908-1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ, ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. - К.: Темпора, 2010. - 448 с.

- 3 (Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: Монографія. - К.: Темпора, 2009. - 544 с.
- 4 На жаль, в окремих публікаціях іноді плутають інженера Лева Мацієвича з агрономом Костем Мацієвичем, які, між іншим, обидва брали активну участь у національно-визвольному русі початку ХХ ст. Див.: Чикаленко П. і Стебницький П. Листування. 1901-1922 роки. - К., 2008. - С. 104, 105, 260, 554; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. - К., 2009. - С. 65.
- 5 Иласенко В. Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. - Суми, 1997. - № 1. - С. 25-30; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. - К., 1998. - С. 126-127; Плисюк В. Кость Мацієвич // Українські кооператори (історичні нариси). - Кн.1. - Львів, 1999. - С. 218-222; Власенко Б. Агроном і дипломат (штрихи до біографії Костя Мацієвича) // Політика і час. - К., 2002. - № 10. - Сі Власенко В. Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. - 2002. - Сер.: Гуманітарні науки. - Вип. 4. - С. 67-75; Власенко В. Науковий доробок К. Мацієвича на сторінках петербурзького журналу «Земское дело» // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. - Вип. Х. - С. 180-190; Власенко В. Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2007. - Т. 15. - С. 125-131; Власенко В. Кость Мацієвич і Спілка українських техніків сільського господарства в ЧСР // Історія науки і біографістика: електронне фахове видання / Держ. наук. с/г. 6-ка УААН. - К., 2009. - № 2. - 12 с; Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920-1923 рр.) / упоряд., вступ, ст., ком. В. Власенка. - Суми, 2009. - 90 с.
- 6 Іноді в літературі зустрічаються помилки щодо дати народження (1874), імені по-батькові К. Мацієвича (Андрійович) і назви його альма-матер (Новоолександрівський інститут). Див.: Табачник Д. В. Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990 рр.): Навч. посіб. - К.: Либідь, 2006. - С. 278.
- 7 Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття - 1939 р.): Монографія. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. - С. 83.
- 8 Там само. - С. 13-15.
- 9 Там само. - С. 161, 172.
- 10 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 1.
- 11 Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Львів-Кент-Острог, 2008. - Ч. 1 / 2-ге видання. - С. 137.
- 12 ЦДАВОВУ. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1.
- 13 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 53.
- 14 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 68.
- 15 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 56.
- 16 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 7.
- 17 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 96-96 зв.
- 18 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 60-61 зв.
- 19 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 57-58, 78.

- 20 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 59.
- 21 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 89.
- 22 Там само. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 77.
- 23 *Єремій М.* З подебрадських зарисів // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935 / Українська висока політехнічна школа на чужині Т. I. - Нью-Йорк: Видано абсолювентами УГА і УТП, 1959. - С. 135-138.
- 24 ЦДАВОВУ. - Ф. 3841. - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк. 6зв.-7.
- 25 Там само. - Ф. 4376. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 4.
- 26 Там само. - Ф. 4376. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 159, 164.
- 27 Там само. - Ф. 4463. - Оп. 1. - Спр. 3.28 - Арк. 33.
- 28 Там само. - Ф. 4376. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 114.
- 29 Там само. - Ф. 4376. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 3.
- 30 Там само. - Ф. 4376. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 8 зв.
- 31 *Мацієвич К.* З нашого недавнього минулого / Є. Чикаленко "СПОГАДИ" (1861-1897 р.) // Тризуб. - Париж, 1926. - №20. - С. 14.
- 32 *Мацієвич К.* З минулого с.-г. кооперації на Україні // Українська сільсько-господарська кооперація. З нагоди 10ої річниці заснування "Централу" Збірник I-ий. - Подєбради: Вид-во «Кооперативний фонд імені Василя Доманицького», 1926. - С. 6.